

УДК 37.013.42: 1.316.7

Топологія кордону: досвід розрізнення і самоідентифікації у практиках громадянського, національно і військово-патріотичного виховання

**BORDER TOPOLOGY: EXPERIENCE OF DISTINCTION AND SELF-IDENTIFICATION
IN THE PRACTICES OF CIVIC, NATIONAL, AND MILITARY-PATRIOTIC EDUCATION**

РАДІОНОВА Наталія – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії імені професора М. Д. Култаєвої, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна

RADIONOVA Nataliia – Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of Prof. M. D. Kultaieva Philosophy Department, G. S. Scovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 2 Valentynivska St., Kharkiv, 61168, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7624-5539>

DOI <https://doi.org/10.54891/2786-7013/2025-2-5>

Анотація. У статті розглядається феномен кордону як ключовий аспект створення зон діалогу у сучасних освітніх і виховних практиках. Особливу увагу приділено дослідженню топологічного бачення кордону як простору переходу, діалогу і взаємного впливу у формуванні досвіду розрізнення і самоідентифікації у сучасних практиках громадянської освіти та національно-патріотичного виховання. Зосереджено увагу на проблемі розрізнення практик громадянського, національного та військово-патріотичного виховання, які формують у методологічному плані різні, але взаємопов'язані способи конструювання ідентичності, що свідчить про їх принципову відкритість та взаємоузгодженість у полі складної просторової динаміки культурних кордонів, які визначають символічні та смислові межі приналежності людини до певної спільноти. Культурні кордони не завжди збігаються з географічними, державними, політичними кордонами, як правило, вони топологічні, тобто визначаються взаємодією свого / чужого. Україна має багатовіковий досвід осмислення та регулювання меж свого / чужого, який проявляється у культурних, соціальних і політичних практиках сучасної України. Цей досвід включає як засвоєння чужих культурних моделей, так і збереження власної ідентичності, створюючи унікальну топологію свого / чужого, що формує особливу культурну пластичність адаптуватися до зовнішніх впливів без втрати внутрішньої цілісності, що проявляється в мистецтві, літературі, релігійних практиках і громадських інституціях у різні періоди колоніального існування української нації. Доведено, що історично сформований досвід розрізнення і самоідентифікації не лише визначає особливості України як культурної і політичної нації, але й створює концептуальні рамки сучасних дискусій про політичні кордони й культурне відчуження, культурний статус прикордоння, відмінність жорстких і м'яких кордонів тоталітарного і демократичного світу тощо. Зроблені висновки посилюють розуміння кордону як феномену людського світосприйняття й досвіду розрізнення і самоідентифікації у практиках громадянського, національного та військово-патріотичного виховання, що сприятиме формуванню відкритої, інтегрованої у світовий простір і одночасно самобутньої культурної спільноти.

Ключові слова: освіта, виховання, громадянин, національне й військово-патріотичне виховання, політичні й культурні кордони, ідеологія, пропаганда.

Summary. The article examines the phenomenon of the boundary as a key condition for creating zones of dialogue in contemporary educational and formative practices. Particular attention is paid to a topological conception of the boundary—as a space of transition, dialogue, and mutual influence—in shaping experiences of differentiation and self-identification within current practices of civic

education and national-patriotic formation. The analysis focuses on distinguishing civic, national, and military-patriotic modes of education which, at the methodological level, constitute different yet interrelated ways of constructing identity. Their interrelation indicates a fundamental openness and mutual alignment within the complex spatial dynamics of cultural boundaries that delineate the symbolic and semantic limits of belonging to a community. Cultural boundaries do not necessarily coincide with geographic, state, or political borders; rather, they are typically topological-defined by the interaction between self and other. Ukraine has centuries of reflection on and regulation of the limits of self/other, evident in the cultural, social, and political practices of contemporary Ukraine. This experience includes both the adoption of foreign cultural models and the preservation of its own identity, generating a distinctive topology of self/other that fosters a cultural plasticity capable of adapting to external influences without losing internal integrity—manifested in art, literature, religious practices, and civic institutions across various periods of the Ukrainian nation's colonial subjugation. The article demonstrates that this historically shaped experience of differentiation and self-identification not only defines Ukraine's character as a cultural and political nation, but also frames contemporary debates on political borders and cultural alienation, the cultural status of borderlands, and the distinction between «hard» and «soft» borders in totalitarian and democratic worlds. The article concludes that understanding the boundary as a phenomenon of human world-perception, and as an experience of differentiation and self-identification within civic, national, and military-patriotic education, can contribute to the formation of a cultural community that is open, globally integrated, and at the same time distinctive.

Key words: education, upbringing, citizen, national and military-patriotic education, political and cultural boundaries, ideology, propaganda.

Вступ. Сьогодні перед українською державою постало нагальне питання посилення практик не лише громадянського і національного виховання, але й і військово-патріотичного. Загально-відомо, що ця форма формування та виховання молоді була поширеною в середніх та вищих навчальних закладах за часів, коли Україна перебувала у складі радянського союзу. З отриманням незалежності, що ознаменувалося встановленням нових державних кордонів, падінням «залізної завіси», розширення культурних і соціальних кордонів, перш за все завдяки встановленню свободи пересування, розпочався процес усунення тоталітарних практик і пережитків спільного минулого. Практики військово-патріотичного виховання чомусь отримали саме такий статус і, як показують сьогоденні реалії, цілком не виправдано. Також, процедура демаркації кордонів так і не була здійснена належним чином. Незважаючи на демократичний вектор розвитку, руйнація спільних політичних кордонів з рф, відбулася лише після Революції гідності, але наявність негативної пропаганди та ворожих наративів в інформаційно-комунікативному просторі, доводить, що не остаточно. Безперечно, початок повномасштабної війни продемонстрував високий рівень моральної готовності стати на захист Батьківщини, але й виявив низький рівень військової підготовки та недостатню усвідомленість цивільних громадян щодо власної ролі в обороні країни. Це підкреслює необхідність формування досвіду розрізнення і самоідентифікації, який може слугувати основою для посилення військово-патріотичної складової в освітніх і виховних практик у воєнних реаліях та повоєнному відновленні нашої країни.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика кордонів як реальних, так і символічних, усе більше привертає увагу дослідників у гуманітарних, соціально-політичних та філософських галузях науки. Термінологічне визначення кордону у цих дискурсах набуває ваги як феномен, що впливає на формування таких засадничих принципів культурного і соціального буття людини як громадянська ідентичність, національна унікальність тощо. Теоретико-методологічну основу дослідження склали праці Б. Вальденфельса [11; 12], Е. Гуссерля [15], М. Мерло-Понті [18].

Серед українських дослідників, які у той чи інший спосіб досліджували соціальні, культурні та політичні межі українського світу варто відзначити В. Агеєвої, В. Андрущенка, О. Білого,

Є. Бистрицького, І. Бичко, О. Висоцької, О. Донія, В. Загороднюка, В. Кременя, С. Кримського, М. Култаєвої, С. Пролеєва та ін. На особливу увагу в контексті даної теми заслуговують праці В. Андрущенко [3], Є. Бистрицького, С. Пролеєва, Р. Зимовця, присвячених визначенню засадничих принципів національної та громадянської ідентичності, а також взаємозв'язків політики і культури [6; 7]; розвідки В. Брехуненка, П. Бойко, В. Заяця, присвячені дослідженню історичних корінь сучасного територіального виміру України [8; 9]. Важливим є звернення до праць О. Висоцької, присвячених дослідженню просторової орієнтації і соціальної ідентичності людини в умовах війни та ролі пропаганди у формуванні громадської думки [13; 14]. Разом з тим слід зауважити, що проблематика кордону не набула свого вивчення в освітньо-педагогічній площині. Поза увагою залишається комплексний філософський аналіз кордону, як феномену людського світосприйняття.

Метою статті є розкрити змістовні характеристики кордону як феномену людського світосприйняття та досвіду розрізнення і самоідентифікації, а також виявити його евристичний потенціал у практиках громадянського, національного та військово-патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Семантична двозначність поняття кордону, відкриває широку палітру його амбівалентних проявів у просторі людського буття від традиційного розуміння як лінії розмежування або з'єднання територій, держав, як лінії соціального, культурного, національного бар'єру або поділу – до символічного, метафоричного й навіть екзистенційного розуміння як досвіду осмислення межі як знаку і символу ідентичності, «іншості». У метафоричному і символічному розумінні поняття кордону, не обмежуючись картографією або фактичністю лінії розмежування, створює уявну межу або зону взаємодії переходу та гібридності між «своїм-чужим». Саме феноменологічна перспектива у аналізі поняття кордону семантично виводить його за межі географічного або політичного змісту, що дозволяє розуміти це поняття насамперед як досвід свідомості, який фіксує розрізнення між «своїм», «іншим», «чужим».

У філософській феноменологічній традиції, починаючи від Е. Гуссерля, М. Мерло-Понті та Б. Вальденфельса, кордон осмислюється як розмежувальна межа, яка водночас є умовою зустрічі, місцем переходу, де суб'єкт виходить за межі власного досвіду, завдяки чому народжується розуміння Іншого. Війна актуалізувала не тільки розуміння кордону як фактичної межі держави, яку віроломно порушив ворог, але й спонукала український народ до аксіологічної ревізії «свого-чужого» у категоріях свободи, гідності, ідентичності та самобутності. У цьому сенсі феноменологія кордону відкриває свій виховний і освітній потенціал, бо дозволяє включити як фактичний досвід переживання кордону (біженство, освітня мобільність, втеча від війни) так і внутрішній. Адже переживання кордону формує здатність до самопізнання та моральної стійкості. Це, в свою чергу, дозволяє розглядати «кордон» як динамічний процес самовираження, що не відмежовує, а створює простір для духовного оновлення української нації. Саме така оптика важлива у дослідженні українського контексту встановлення і розсунення культурних кордонів, з акцентом на розумінні статусу пограниччя не лише у територіальному, але й у світоглядному, культурному та соціальному сенсі.

Окрім об'єктивних факторів, що створилися в силу географічних умов та історичних обставин, культурні і світоглядні кордони досить часто є штучно створеними. Як приклад, жорсткі політичні кордони радянського союзу були не тільки просторовими межами держави, але й проектом уніфікації та витіснення локальних ідентичностей, зокрема української, через поступове заміщення її імперською міфологією. Радянська ідеологія, яку Г. Почепцов аналізує як механізм маніпуляції, пропаганди і тоталітарного контролю [20], у воєнному сьогоденні набуває нового значення, бо дозволяє зрозуміти, як глибоко закорінені механізми

підпорядкування, можуть продовжувати діяти навіть після формального падіння імперії. Нажаль, в українському соціумі доволі пізно відбулося усвідомлення того факту, що протягом тривалого часу систематично і цілеспрямовано відбувалося «вкидання» в український медіапростір наративів «російського миру» і навіть «витягування московськими елітами зі своїх запасників ідеологеми «Новоросії» [9, с. 9]. Тож, питання не лише в тому, як захистити та повернути тимчасово окуповані території, а й у тому, як відновити у майбутньому на цих територіях простір внутрішньої свободи мислення, мови та культури.

Аналізуючи змістовні характеристики пропаганди О. Висоцька зазначає, що «пропаганда, застосовуючи техніку персоналізації повідомлення, подає інформацію таким чином, що вона здається особисто значущою для аудиторії, спонукаючи учасників до більш глибокої емоційної взаємодії» [13, с. 27]. Також, як пише М. Кармазіна: «Не забуваймо і про якості нашого суспільства, нас самих (середньостатистичного українця) – часто-густо інертних, безвідповідальних, які із задоволенням корумпують і корумпуються, яких у деяких випадках легко залякати з огляду на стереотипність, лінійність мислення і т. п.» [17, с. 231]. Саме належність спільноти до відповідної культурної та соціальної фактичності визначає межі її колективної уяви у пошуку відповіді на питання, сформульоване М. Грушевським у праці «Хто такі українці й чого вони хочуть» (1917 р.).

Варто зазначити, що у той самий час, коли «громадянське суспільство України здійснило Революцію гідності, маючи перед собою перспективу європейської інтеграції, прилучення до європейської ідентичності» [7, с. 162], дихотомічним мисленням у семантичному просторі суспільного дискурсу відбулося спотворення мовно-дискурсивної пари «майдан-антимайдан». Зауважу, що префікс анти- створює контрастну семантику: заперечення, протидії, протистояння, саме тому зроблений на ньому акцент, актуалізував у свідомості населення його розуміння не як просто «іншого майдану», а як антисмислу і антипростору. Це призвело до розщеплення колективного смислу кордону в середині суспільства, тобто руйнування простору спільної дії (Г. Арндт). Вже коли «антимайдан», як згодом стало очевидно, не без втручання спецслужб рф, почав формувати власний «словник», символи, гасла, то виникла альтернативна картина реальності, що зробило неможливим збереження цілісності політичного кордону. Як наслідок, в такому разі територія стає символічно «нічийною», відкритою до зовнішнього втручання.

Безперечно слушною є думка Е. Гобсбаума: «Стандартизація адміністрування і законодавства в державі й особливо державна освіта перетворили населення певної країни на громадян» [10 с. 305], але у випадку України, як свідчить досвід трагічної антропології Донбасу і Криму, не настільки дієвим як в європейських країнах. Цілком можна погодитися з тим фактом, що «на початок ХХІ сторіччя у громадян у межах державних кордонів України ще не було сформовано репрезентаційне уявлення спільноти в його просторовій та темпоральній структурованості» [6, с. 270]. У сучасних стратегіях громадянського і національно-патріотичного виховання перед усе означає актуалізацію єдиних для всіх регіонів духовних джерел. Зокрема, можна звернутися до досвіду народоців-українофілів, які завдяки своїй громадській ініціативі, «у тому числі фундуванням «Просвіти», протистояли у 60-ті роки ХІХ ст. панславізові москвофільського кшталту, оцінювалося їх опонентами як «розбиття руського народу» [19, с. 292].

Отже, національна ідея як форма внутрішньої самоідентифікації спільноти не може бути редукована до гасла або політичного маркера, не може бути спрощена до декларації чи зовнішніх символів, бо саме національна ідея відтворює глибинну єдність смислів, що цементують попри асиміляційні процеси, загрози та пропаганду, цілісність світоглядно-культурного кордону. В цьому контексті варто звернути увагу на здійснене корпусом авторів узагальнення смислів деколонізації мистецтва, також варто навести процитоване на сторінках збірки

висловлювання відомого американського мистецтвознавця та арт критика Джейсона Фараго: «В умовах коли Росія активно намагається стерти національну ідентичність України, музика, література, кінематограф і пам'ятки цієї країни – це не розваги. Це поля битв. Справжня культурна війна нашого часу – це війна за демократію, і українська культура, минула і сучасна, стала життєво важливою лінією оборони для всього ліберального устрою» [16, с. 212].

Слід зауважити, що дискурс деколонізації мистецтва відкриває унікальну оптику в розширенні смислів поняття світоглядно-культурного кордону від репрезентації «іншого» до самоусвідомлення множинності, в якій центр і периферія переозначаються. Спектр реакцій на колонізаторську політику царизму в українській культурі є доволі широким. Так, у творчості М. Квітки-Основ'яненка проявляється як тонка іронія, у М. Гоголя через страх і тривогу, а у Т. Шевченка як пророцтво й заклик до осмислення історичної долі народу [1]. Як пише В. Агеєва: «імперія, з одного боку, намагалася привласнити певні імена, тексти, а з іншого – представити нашу культуру провінційною й меншовагтійною, ба більше, показати наших митців такими, хто говорить від імені імперської спільноти, стає ще одним голосом злополучного «русского мира», тільки що голосом вторинним, а відтак не надто важливим» [2, с. 98].

Мабуть, найбільш, «привласненим» імперією, й найбільш видатним автором, який сформував нову просторову логіку взаємодії російського і українського культурних кодів є М. Гоголь. Він одним із перших в українській літературі здійснив філософсько-антропологічне осмислення топологічних конфігурацій свого / чужого, центру / периферії, власного / відчуженого. Варто зазначити, що опозиція свого/чужого, яка у житті М. Гоголя є наскрізною, майстерно розгортається в образах, інтонаціях, символах і навіть ритміці його текстів, що формує особливу просторову організацію смислів буття / небуття, реального/фантастичного, тілесного/духовного, через авторський концепт «живий / мертвий».

Дихотомія свого й чужого у М. Гоголя носить антропологічний характер, бо людина сама є місцем зіткнення світів, наприклад, Чартков («Портрет») переходить цю межу, потрапивши в полон спокус, не проходить перевірку на здатність витримати погляд абсолютного зла. Також, у М. Гоголя «живий» світ, на протизвагу «мертвому», має вертикальну структуру, що проявляється через хронотоп історичної пам'яті. Трансформація ж простору від вертикального до площинного у Гоголя виступає ознакою кризи ідентичності, зокрема, росія Гоголя – це земля без глибин, де душа втратила, або й не мала, вертикального виміру (образ збирача мертвих душ Чичикова).

Варто звернути увагу, що термінологічний ракурс понять живого/мертвого розширюється автором через константи: «життя-мрія», «життя-реальність», «життя-гра», «життя-фікція», «життя-відчуженість». Ці образи-концепти є екзистенційною формулою особистісного «пограниччя» М. Гоголя як людини і митця, духовні пошуки якого коливаються між католицькою містикією, православною покорою, романтичною іронією і бароковою символічністю. Саме в цьому літературно-стилістичному напруженні проявляється феномен гоголівської подвійності та власного інобуття на межі «живого» та «мертвого» світів (саморефлексивні пошуки душі через опозицію хохляцька/москальська). Раптове зміщення раціональної площини (у Гоголя ці переходи не мають стабільної орієнтації, вони реверсні, рухомі, водночас криють в собі можливість спасіння і загибелі) призводить до виникнення інваріантів або антиподів в антитезі «страшного», «жахливого», «мертвого» світу. Розкриваючи метафізичний смисл кола як дороги без спасіння («Вій», «Шинель», «Мертві душі» та ін.), створює простір, у якому «свій» світ постійно стає «чужим», а «чуже» відкриває можливість повернення до себе, де поняття «межі» між цими світами фіксує цілісність національної і культурної ідентичності українського народу [21].

Отже, послуговуючись термінологією Ф. Фукуями [22, с. 12–14], імперську мегалотимію, як основу культурного самоздійснення росії, важко подолати ззовні, але їй можна успішно протистояти. Українська відповідь на цю імперську стратегію полягає у формуванні ісотомічної моделі гідності, у якій боротьба за збереження власної ідентичності набуває етичної та комунікативної дії, спрямованої на розширення простору людяності та відновлення власної культурної величі як сили духовного спротиву.

Висновки. Таким чином, нагальна потреба у новій картографії українських громадянських, національних та військово-патріотичних виховних практик, зумовлена двома факторами. Перш за все, глобалізація, цифровізація, безмежність Інтернету як об'єктивні умови сучасних соціокультурних трансформацій, що видозмінюють ландшафт українського освітнього простору, розмиваючи культурні кордони, що сприяє космополітичним практикам. Безперечно, формування постнаціонального патріотизму з акцентом на формуванні глобальної громадянськості є контрфактичною умовою самоздійснення громадянина, бо космополітичне мислення сприяє встановленню м'яких як культурних так і політичних кордонів але як націоналізм так й космополітизм у своїх крайніх формах підриває основи солідарності і становить загрозу інституту громадянства, що важливо враховувати у практиках громадянської освіти. По-друге, власне український контекст повномасштабної війни, посилює фокус на локальному, національному та етнічному створенні жорстких захисних кордонів від «руського миру», що у світоглядному сенсі спрямовано на збереження ідентичності, традиції, мови та історичної спадщини. Варто зауважити, що ця освітньо-виховна політика є єдино дієвою та актуальною у ситуаціях державної небезпеки, ризику культурної асиміляції та національної безпеки, але вона може ускладнювати культурний обмін і глобальну інтеграцію. Відтак, поєднання космополітичного і націоналістичного підходів в освітніх та виховних практиках, дозволяє утримувати баланс між локальною культурною ідентичністю та глобальною відкритістю, де культурне, політичне, національне й громадянське, оборонне і гуманістичне не протиставляється, а взаємокоригують один одного.

Важливим напрямом подальших наукових розвідок є дослідження феномену кордону, передусім його культурно-символічного, культурно-антропологічного та екзистенційного потенціалу, як механізму формування колективної ідентичності в умовах війни.

Список використаних джерел

1. Агеева В. *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Вид. 2-ге, виправлене. Київ: Віхола, 2025. 371 с.
2. Агеева В. *Проти культурної амнезії. Есеї про національну пам'ять та ідентичність*. Київ: Віхола, 2025. 432 с.
3. Андрущенко В. *У пошуках свободи. Історіософія української культури від найдавніших часів до наших днів*. Київ: Видавництво Людмила, 2023. 736 с.
4. Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозов*. Київ: Критика, 2001. 272 с.
5. Байме К. *Політичні теорії сучасності / пер. з нім. М. Д. Култаєва, М. І. Бойченко*. Київ: Стилос, 2024. 396 с. (Серія «Сучасна гуманітарна бібліотека»).
6. Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролеев С. *Комунікація і культура в глобальному світі*. Київ: Дух і Літера, 2020. 416 с.
7. Бистрицький Є., Пролеев С., Білий О., Лозниця С., Зимовець Р., Кобець Р. *Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2018. 464 с.
8. Брехуненко В. *Історичні межі України та сучасні кордони українським коштом*. Київ, 2025. 244 с.
9. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. *Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)*. Львів; Київ, 2023. 480 с.

10. *Винайдення традицій* / за ред. Е. Гобсбаума, Т. Рейнджера; пер. з англ. М. Климчука. Київ: Ніка-Центр, 2015. 444 с. (Серія «Зміна парадигми», вип. 8).
11. Вальденфельс Б. Вступ до феноменології. Київ: Альтепрес, 2002. 176 с.
12. Вальденфельс Б. Топологія Чужого. Київ: ППС-2002, 2004. 206 с.
13. Висоцька О. Особливості трансформації пропаганди як інструменту впливу у суспільстві метамодерну. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. Філософія. Педагогіка*. 2024. № 1 (6). С. 23–31.
14. Висоцька О. Соціальний простір буття дитини у воєнний та повоєнний періоди: спроба феноменологічної реконструкції. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2025. № 3 (66). С. 26–41.
15. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Книга перша: Загальний вступ до чистої феноменології / пер. з нім. та комент. В. Кебуладзе. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
16. Декolonізація мистецтва: за межами очевидного / упоряд. Т. Філевська. Київ: IST Publishing, 2025. 309 с.
17. Кармазіна М. Множинність «українських ідей»: твоя, моя... наша? У: Доній О. (упоряд.). *Трансформації української національної ідеї*. Київ: Наш формат, 2019. С. 225–234.
18. Мерло-Понті М. Феноменологія сприйняття / пер. з фр. С. Йосипенко. Київ: Основи, 2021. 640 с.
19. Лисий І. Філософська і мистецька культура. Київ: КМ Академія, 2004. 368 с.
20. Почепцов Г. Тоталітарна людина. Нариси тоталітарного символізму і міфології / пер. К. Нечипуренко. Київ: Дух і Літера, 2024. 176 с.
21. Радіонова Н. Г. Сковорода і М. Гоголь: до проблеми національно-патріотичного виховання. *HUMANITIES STUDIES*. Запоріжжя: Гельветика, 2025. Вип. 24 (101). С. 209–214.
22. Фукуяма Ф. *Потреба в гідності й політика скривдженості* / пер. з англ. Т. Сахно. 5-те вид. Київ: Наш формат, 2024. 192 с.

References

1. Aheieva V. (2025). *Za lashtunkamy imperii: Esei pro ukrainsko-rosiiski kulturni vidnosyny* [Behind the Empire's Curtain: Essays on Ukrainian–Russian cultural relations]. Kyiv: Vikhola [in Ukrainian].
2. Aheieva V. (2025). *Proty kulturnoi amnezii: Esei pro natsionalnu pamiat ta identychnist* [Against Cultural Amnesia: Essays on national memory and identity]. Kyiv: Vikhola [in Ukrainian].
3. Andrushchenko V. (2023). *U poshukakh svobody. Istoriosofia ukrainskoi kultury vid naidavnishykh chasiv do nashykh dnev* [In search of freedom: The historiosophy of Ukrainian culture from ancient times to the present]. Kyiv: Vydavnytstvo Liudmyla [in Ukrainian].
4. Anderson B. (2001). *Uiavleni spilnoty: Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu* [Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
5. Bayme K. (2024). *Politychni teorii suchasnosti* [Political theories of modernity] (2nd ed.). Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
6. Bystrytskyi Ye., Zymovets R., & Proleiev S. (2020). *Komunikatsiia i kultura v hlobalnomu sviti* [Communication and culture in a global world]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
7. Bystrytskyi Ye., Proleiev S., Bilyi O., Loznyiatsia S., Zymovets R., & Kobets R. (2018). *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* [National identity and civil society]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
8. Brekhunenکو V. (2025). *Istorychni mezhi Ukrainy ta suchasni kordony ukrainskym koshtom* [Historical borders of Ukraine and contemporary boundaries at Ukraine's expense]. Kyiv [in Ukrainian].
9. Brekhunenکو V., Boiko P., & Zaiats A. (2023). *Prostorovi mezhi ukrainskoho svitu: kompleks uiavlen ta yikhnia realizatsiia v rannomodernii Ukraini (XVI–XVIII st.)* [Spatial boundaries of the Ukrainian world: A complex of representations and their implementation in early modern Ukraine]. Lviv; Kyiv [in Ukrainian].

10. Hobsbawm E., & Ranger T. (Eds.). (2015). Vynaidennia tradytsii [The Invention of Tradition]. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
11. Waldenfels B. (2002). Vstup do fenomenolohii [Introduction to phenomenology]. Kyiv: Altpres [in Ukrainian].
12. Waldenfels B. (2004). Topolohiia Chuzhoho [Topography of the Alien]. Kyiv: PPS-2002 [in Ukrainian].
13. Vysotska O. (2024). Osoblyvosti transformatsii propahandy yak instrumentu vplyvu u suspilstvi metamodernu [Peculiarities of the transformation of propaganda as an instrument of influence in metamodern society]. Visnyk Dniprovs'koi akademii neperervnoi osvity. Filosofiia. Pedagogika – Bulletin of the Dnipro Academy of Continuing Education. Philosophy. Pedagogy, 1 (6), 23–31 [in Ukrainian].
14. Vysotska O. (2025). Sotsialnyi prostir buttia dytyny u voiennyi ta povoiennyi periody: sprobа fenomenolohichnoi rekonstruktsii [The social space of a child's being in wartime and postwar periods: a phenomenological reconstruction attempt]. Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav the Wise National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3 (66), 26–41 [in Ukrainian].
15. Husserl E. (2020). Idei chystoi fenomenolohii i fenomenolohichnoi filosofii: Knyha persha. Zahalnyi vstup do chystoi fenomenolohii [Ideas pertaining to a pure phenomenology and to a phenomenological philosophy: First book. General introduction to a pure phenomenology]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
16. Filevska T. (Ed.). (2025). Dekolonizatsiia mystetstva: za mezhamy ochevydnoho [Decolonizing art: Beyond the obvious]. Kyiv: IST Publishing [in Ukrainian].
17. Karmazina M. (2019). Mnozhynnist «ukrainskykh idei»: tvoia, moia... nasha? [The multiplicity of «Ukrainian ideas»: yours, mine... ours?]. In O. Donii (Ed.), Transformatsii ukrainskoi natsionalnoi idei [Transformations of the Ukrainian national idea] (pp. 225–234). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
18. Merleau-Ponty M. (2021). Fenomenolohiia spryiniattia [Phenomenology of Perception]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
19. Lysi I. (2004). Filosofska i mystetska kultura [Philosophical and artistic culture]. Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
20. Pocheptsov H. (2024). Totalitarna liudyna. Narysy totalitarnoho symvolizmu i mifolohii [The totalitarian human: Essays on totalitarian symbolism and mythology]. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
21. Radionova N. (2025). H. Skovoroda i M. Hohol: do problemy natsionalno-patriotychnoho vykhovannia [H. Skovoroda and N. Gogol: On the problem of national-patriotic education]. Humanities Studies, 24 (101), 209–214 [in Ukrainian].
22. Fukuyama F. (2024). Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti [Identity: The demand for dignity and the politics of resentment] (5th ed.). Kyiv: Nash format [in Ukrainian].

Отримано 27.10.2025.

Прийнято до друку 15.11.2025.

Опубліковано 18.12.2025.

Received 27.10.2025.

Accepted for publication 15.11.2025.

Published 18.12.2025.